Λίγα λόγια για τον «Άτα Τρολ» του Χάινε

Ο Μάθιου Άρνολντ, ο οξυδερκής Βρετανός κριτικός της λογοτεχνίας, είχε χαρακτηρίσει τον Ερρίκο Χάινε σε ένα δοκίμιό του στα 1863 ως τον αυθεντικό συνεχιστή του Γκαίτε. Η κρίση του μπορεί να φανεί παράδοξη αν λάβουμε υπόψη την έντονη κριτική που ασκούσε κατά καιρούς ο Χάινε στον Γκαίτε. Έχει όμως μια στέρεη βάση, την οποία εντοπίζει εύστοχα ο Άρνολντ: την κοινή τους δέσμευση στον πόλεμο για την απελευθέρωση της ανθρωπότητας, την οποία ο Χάινε είχε διακηρύξει ρητά ως ουσία του έργου του.
Γεννημένος το 1797, ο Χάινε επηρεάστηκε από πολύ νέος από τα δημοκρατικά, εξισωτικά ιδανικά της Γαλλικής Επανάστασης, όταν η γενέτειρά του, το Ντίσελντορφ, περιήλθε προσωρινά στη Γαλλία κατά τους Ναπολεόντειους Πολέμους. Γρήγορα ξεπέρασε τον υπέρμετρο ρομαντισμό των νεανικών του χρόνων και έγινε ο βάρδος των επαναστατικών ιδεών του 1789 στη Γερμανία. Ωστόσο, η εγκατάστασή του το 1831 στη Γαλλία του έδειξε ότι η αστική τάξη ήταν εξίσου εγωιστική και αρπακτική με τους φεουδαρχικούς δυνάστες, και η μοίρα του απλού λαού παρέμενε δυσβάσταχτη υπό την κυριαρχία της. Έχοντας γνωριστεί στο Παρίσι με τις σοσιαλιστικές διδασκαλίες της εποχής, τον ουτοπικό σοσιαλισμό του Σαιν-Σιμόν και του Φουριέ, ο Χάινε προσανατολίστηκε προς μια νέα, αντιαστική-λαϊκή επανάσταση, που θα έθετε τέρμα στις ανισότητες του ανερχόμενου καπιταλισμού.
Ο Χάινε έγραψε τον Άτα Τρολ στα 1841-42 και δημοσιεύθηκε αποσπασματικά το 1843 στο Zeitung für die elegante Welt, ένα περιοδικό της εποχής. Ακολούθησε, μετά από ένα ταξίδι του στη Γερμανία το φθινόπωρο του 1843, το Γερμανία. Ένα Χειμωνιάτικο Παραμύθι· έργο που απαγορεύτηκε αμέσως από την λογοκρισία, προκαλώντας και ένα ένταλμα σύλληψης του Χάινε από τον Πρώσο αυτοκράτορα Φρειδερίκο Γουλιέλμο τον Δ΄. Το 1846 ο Χάινε επιστρέφει στον Άτα Τρολ, που δημοσιεύεται πρώτη φορά ολοκληρωμένα –αν και ο ίδιος θεωρεί ακόμη στον Πρόλογό του το έργο ημιτελές– σε βιβλίο το 1847. Μαζί με πολλά άλλα της περιόδου, όπως οι «Σιλεσιανοί υφαντές», απηχούν και προωθούν στο πιο υψηλό του σημείο αυτό το νέο προσανατολισμό της δεκαετίας του 1840. Το 1844, άλλωστε, ο ποιητής γνωρίζεται στενά με τον Μαρξ και συνεισφέρει τακτικά στη Φορβέρτς! του Παρισιού, ένα περιοδικό που διευθύνει ουσιαστικά ο Μαρξ. Γίνεται έτσι ένας συνδετικός κρίκος ανάμεσα στον παλιό δημοκρατισμό και σοσιαλισμό και τον επιστημονικό κομμουνισμό που κηρύττει ο Μαρξ.
Οι δυο κορυφαίες επαναστατικές αυτές συνθέσεις του Χάινε απηχούν το πνεύμα της προεπαναστατικής ζύμωσης που θα οδηγήσει το 1848-49 στις μεγάλες ευρωπαϊκές επαναστάσεις της Άνοιξης των Λαών. Ο Χάινε καλεί εκεί σε μια μεγάλη λαϊκή επανάσταση που δεν θα μείνει στα μισά του δρόμου, αλλά θα φέρει την πραγματική κοινωνική ισότητα εξαλείφοντας κάθε εκμετάλλευση και καταπίεση. Συνοψίζει το πνεύμα της έκκλησής του στο συγκαιρινό ποίημά του «Θεωρία», όπου

συγκρίνει τον εαυτό του με ένα ταμπούρλο:

> *Ξύπνα τον κόσμο απ' το βαθύ τον ύπνο*
> *χτύπα εγερτήριο μ' όλη σου τη νιότη*
> *χτυπώντας το προχώρα μπρος σου πάντα.*
> *Νάτη όλη η επιστήμη, στερνή και πρώτη.*

Ειδικά στον Άτα Τρολ, ωστόσο, ο Χάινε ρίχνει φως και στις αδυναμίες των λαϊκών μαζών, προλέγοντας με το χαμό του ήρωα την αναπόφευκτη ήττα των επερχόμενων επαναστάσεων σε εκείνο το πρώιμο ιστορικό στάδιο. Χρησιμοποιεί δε την αλληγορία, προσφεύγοντας σε ένα μύθο που αξιοποιήθηκε έκτοτε συχνά στη λογοτεχνία: την εξέγερση των ζώων ενάντια στους καταπιεστές ανθρώπους.
Μια αρκούδα, ο Άτα Τρολ, εξεγείρεται στα μακρινά Πυρηναία ενάντια στην καταπίεση των ανθρώπων και καταφεύγει στα βουνά. Αγνοεί όμως ότι η μοχθηρή μάγισσα Ουράκα και ο νε¬κροζώντανος γιος της, ο Λασκάρο –σύμβολα των δυνα¬στών της εποχής, των Μέτερνιχ και των τσάρων– βρί¬σκονται στο κατόπι του για να τον εξοντώσουν.
Ο Άτα Τρολ διαπαιδαγωγεί τα παιδιά του στο πνεύμα του μίσους ενάντια στους καταπιεστές και της ενότητας των καταπιεσμένων. Στηλιτεύει την ιδιοκτησία και την εκμετάλλευση, κηρύσσοντας την κοινωνική ισότητα. Στην πορεία, όμως, γίνεται φανερό ότι, ενώ έχει κά¬νει την πράξη της εξέγερσης, εσωτερικά μένει δέσμιος στην ιδεολογία των εκμεταλλευτών: τη θρησκεία, την άγνοια, το μικροαστικό φιλισταϊσμό και ατομικισμό. Τελικά, η Ουράκα και ο Λασκάρο εξοντώνουν τον ήρωα, τον οποίο γδέρνει στη συνέχεια ένας γουναράς, πουλώντας το τομάρι του στην αγορά (μια προφητική εικόνα της μεταχείρισης που επιφύλαξαν οι κυρίαρχες τάξεις στους επαναστάτες σε όλες τις ηττημένες επαναστάσεις, ξεκινώντας από τη σφαγή του Ιούνη στο Παρίσι το 1848 και την Παρισινή Κομμούνα το 1871).
Στον Άτα Τρολ ο Χάινε απελευθερώνει πλήρως το πλούσιο πνεύμα και τη φαντασία του. Γύρω από μια απλή υπόθεση πλέκει μια τέτοια ποικιλία λεπτομερειών και παράπλευρων αφηγήσεων, ώστε καμιά όψη της εποχής του, αλλά και του μέλλοντος, δεν απουσιάζει. Η ρομαντική διάθεση, η ειρωνική χλεύη του απέναντι σε κάθε μορφή αντίδρασης –φεουδαλική και φιλελεύθερη αστική– αλλά και προς τον ίδιο του τον εαυτό, ο λυρικός τόνος και οι επαναστατικές εκκλήσεις, εναλλάσσονται σε έναν τεράστιο καμβά, που παρά τις φανταστικές διαστάσεις του παραμένει βαθιά ρεαλιστικός. Έτσι το ξεχείλισμα των εκτροπών δεν αναιρεί ποτέ τη δέσμευση στον κεντρικό επαναστατικό σκοπό. Και ακόμη και αν ο αναγνώστης συναρπάζεται από τον απόκοσμο χαρακτήρα επεισοδίων όπως η παρέλαση των αναστημένων ντελιριακών νεκρών, ο Χάινε δεν παύει και μέσα από αυτά να μας μιλά για το εγκόσμια.
Ο Άτα Τρολ έχει πολλά κοινά μοτίβα με την πολύ μεταγενέστερη Φάρμα των Ζώων του Όργουελ. Οι στίχοι που ο Χάινε βάζει στο στόμα του ήρωα, όταν καταγγέλλει την καταπίεση και την ανισότητα, αλλά και οι εκκλήσεις του για συνένωση όλων των ζώων στην επανάσταση, θυμίζουν πολύ το αντίστοιχο κήρυγμα του Στρατηγού στη Φάρμα:

> *Θάνατος! Κατάρα τους! Αυτή η φάρα*
> *Οι αριστοκράτες, δυστυχείς να ζουν!*
> *Που μ' αλαζονική αυθάδεια*
> *Τον κόσμο των θηρίων κοιτάζουν!*
> *Αυτοί που κλέβουν τις γυναίκες, τα παιδιά μας,*
> *Μας αλυσοδένουν, μας χτυπούν, μας σφάζουν!*
> *Ναι, μας σφάζουν κι ανταλλάσσουν*
> *Τα πτώματά μας και τις γούνες μας!*

Και αλλού:

> *Αν κάθε αρκούδα, κάθε τετράποδο,*
> *Συμμεριζόταν ένα παρόμοιο ιδανικό,*
> *Μ' όλη μας την ενωμένη δύναμη*
> *Τον τύραννο θα διώχναμε απ' τη Γη...*
> *Αρκούδα και λύκοι κάθε φάρας,*
> *Κατσίκα, πίθηκος και πρόβατο,*
> *Ας εργαστούν για τον κοινό σκοπό*
> *Κι ο κόσμος θα γενεί δικός μας!*

Η αναλογία επεκτείνεται στη σκιαγράφηση των αδυναμιών των ζώων –δηλαδή των καταπιεσμένων– τις οποίες ο Όργουελ επίσης αναπαριστά πιστά στη Φάρμα, πλάι στα προτερήματά τους: η ευπιστία των αλόγων, η δουλικότητα των προβάτων, η πλεονεξία των γουρουνιών. Στον Άτα Τρολ, βέβαια, τα ελαττώματα και τα προτερήματα συνενώνονται στο ένα και μοναδικό πρόσωπο του κεντρικού ήρωα, που τυποποιεί έτσι το μέσο επαναστάτη της εποχής. Ο Άτα Τρολ, πλάι στην αδεξιότητα του αδιαφώτιστου ακόμη επαναστάτη, φανερώνει στα κηρύγματά του στοιχεία από τις αρνητικές ποιότητες των καταπιεστών που ο ίδιος εμπνευσμένα καταγγέλλει. Αναφέρεται περιφρονητικά στους Εβραίους, ξεπέφτει στον ισοπεδωτισμό, ενώ κατηγορεί στα παιδιά του τον αθεϊσμό ως πηγή ανομίας, σκιαγραφώντας μια εικόνα του Παράδεισου, όπου τη θέση του Θεού έχει πάρει ένας πολικός αρκούδος.
Αυτές οι κριτικές του Χάινε δεν εκθέτουν μόνο τους περιορισμούς των λαϊκών μαζών στην καθυστερημένη, μισο-φεουδαλική ακόμη Γερμανία, που στάθηκαν τότε τροχοπέδη στη συνεπή ανάπτυξη της επανάστασης. Στρέφονται πολύ περισσότερο ενάντια στους χυδαίους μικροαστούς δημοκράτες της εποχής, όπως ο Μπέρνε και ο Χέρβεγκ. Οι τελευταίοι στην κοινωνική κριτική τους εξέφραζαν παθητικά τις βλέψεις των μαζών, κλείνοντας τα μάτια και συχνά μάλιστα κολακεύοντας τις αδυναμίες τους. Έτσι οικτίρει ο Χάινε στον Άτα Τρολ την α λα Μπέρνε εξύμνηση του «χαρακτήρα» απέναντι στο «ταλέντο», που δεν σήμαινε παρά την ανύψωση του πρωτογονισμού σε επίπεδο αρχής. Βλέπει όμως ταυτόχρονα ο Χάινε και μακριά στο μέλλον, σκιαγραφώντας τις στενές,

δογματικές λογικές που κυριάρχησαν αργότερα στο κομμουνιστικό κίνημα, ιδιαίτερα στη σταλινική εποχή, ένα γεγονός για το οποίο τον εγκωμιάζει ανάμεσα στους μαρξιστές ο Λούκατς.
Ο Χάινε αισθάνεται έντονα τον αναχρονισμό των γερμανικών ιστορικών συνθηκών, τον οποίο αποτυπώνει ακόμη πιο οξυμένα στο άλλο μεγάλο του ποίημα, τη Γερμανία. Διάσημοι είναι οι στίχοι του στους οποίους αντιπαραθέτει τη «στέρεα γη» στην οποία πατούν οι Γάλλοι και οι Βρετανοί στο γερμανικό «βασίλειο των ονείρων». Αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι ξεπέφτει στον ιστορικό πεσιμισμό, ο οποίος χρωματίζει αρνητικά την οπτική της Φάρμας των Ζώων. Εδώ ακριβώς ο ποιητής επιστρατεύει την ειρωνεία για να καταδείξει την ποταπότητα της αντίδρασης, εγγυώμενος έτσι ότι η ήττα της επανάστασης θα είναι προσωρινή και δεν μπορεί να ακυρώσει την ιστορική αναγκαιότητά της.
Η οπτική του Χάινε δεν είναι έτσι μόνο ρεαλιστική αλλά και βαθύτερα αισιόδοξη. Θεμελιώνεται στην αναγνώριση ότι η εξέγερση αποτελεί ένα νόμιμο δικαίωμα των καταπιεσμένων. Ο Χάινε, ο οποίος στον Άτα Τρολ συμμετέχει στην καταδίωξη του ήρωα –ένα εύρημα για να μπορέσει να περιγράψει με αμεσότητα τα διαδραματιζόμενα– εκφράζει αυτή την αναγνώριση σε πολλά σημεία. Αμέσως μετά την εξέγερση του Άτα Τρολ, υμνεί το απελευθερωτικό στοιχείο στην πράξη του ήρωα, για να καταλήξει μεμφόμενος την τύφλωση του αστικού κόσμου, που ως ένα βαθμό είναι και δική του:

> *Όλη μου η τύφλωση περνά. Το βλέμμα μου*
> *Απλώνεται ως τη σκοτεινή σπηλιά,*
> *Στου Άτα Τρολ τη μακρινή φωλιά,*
> *Και καταλαβαίνω το λόγο του!*
> *Πόσο παράξενο αλήθεια! Πόσο οικείος,*
> *Της αρκούδας μού φαίνεται ο λόγος!*

Βέβαια, και μετά την ήττα των επαναστάσεων του 1848-49, παρά τις παραχωρήσεις του στη θρησκεία, ο Χάινε θα παραμείνει πιστός στην επαναστατική του δέσμευση. Αυτή τον οδηγεί στην τελική αποδοχή του της ιστορικής αναγκαιότητας του κομμουνισμού στη Λουτέτια. Εκεί εκφράζει τους φόβους του ότι μετά τη νικηφόρα επανάσταση η τέχνη θα υποβαθμιστεί –η εμπειρία του σταλινισμού έδειξε ότι δεν ήταν αβάσιμοι, όχι όμως ως συνέπεια της ίδιας της επανάστασης αλλά της εξουσιαστικής διαστροφής της– αλλά την εγκρίνει ως το μόνο μέσο για την επίτευξη της κοινωνικής δικαιοσύνης: «Τούτη η παλιά κοινωνία έχει από καιρό κριθεί και καταδικαστεί. Ας γίνει, λοιπόν, δικαιοσύνη! Ας συντριβεί τούτος ο παλιός κόσμος που μέσα του χάθηκε η αθωότητα, όπου ο εγωισμός ευημερεί κι όπου ο άνθρωπος είναι πεινασμένος εξαιτίας άλλου ανθρώπου!»
Μέρος αυτής της στάσης του Χάινε αποτελεί, άλλωστε, η επίμονη αντιπαράθεσή του στους φιλελεύθερους και τους εθνικιστές αστούς υποκριτές, τους οποίους στιγματίζει στο ίδιο σημείο ως τους μεγαλύτερους εχθρούς του, εκτιμώντας ότι η εργατική τάξη θα τους λιώσει όπως ένα βάτραχο. Τους σατιρίζει, άλλωστε, ανελέητα και στον Άτα Τρολ στο επεισόδιο με τον ποιητή της Σουηβικής Σχολής τον οποίο η Ουράκα έχει μεταμορφώσει σε σκυλί, επειδή δεν ανταποκρίθηκε στον έρωτά της. Η Σουηβική Σχολή ήταν η λογοτεχνική έκφραση του πιο στείρου αστικού εθνικισμού της εποχής και ο Χάινε δείχνει με αυτό τον τρόπο ότι οι εκπρόσωποί της δεν είναι παρά σκυλάκια της αντίδρασης. Και

η απογύμνωση του αντιδραστικού ρομαντισμού από τον Χάινε, τον οποίο ο ίδιος ποτέ δεν αποκηρύσσει εντελώς και μάλιστα τον αναβιώνει σε πολλά επεισόδια στον Άτα Τρολ και σε άλλα έργα του, υποκινείται από τα ίδια ακριβώς κίνητρα.

Ο αναγνώστης του Άτα Τρολ θα διαπιστώσει έτσι δίχως άλλο ότι τα βέλη του Χάινε δεν στοχεύουν ποτέ την επανάσταση αλλά μόνο τις διαστροφές της και τους φορείς τους. Και θα διαπιστώσει ακόμη γενικότερα ότι ο Χάινε ποτέ δεν κατευθύνει αυτά τα βέλη ενάντια σε ό,τι είναι ωραίο και υψηλό, αλλά μόνο ενάντια στην προσποιητή αξία και τις αξιώσεις ανωτερότητας που διακρίνει αδιάλειπτα στους αντιδραστικούς της εποχής του. Ο Ζεράρ ντε Νερβάλ, ένας από τους πρώτους μεταφραστές του Χάινε, είχε απαντήσει, άλλωστε, προκαταβολικά στους αντιδραστικούς κριτικούς του, που από τότε ακόμη τον παρουσίαζαν σαν ένα καθολικό χλευαστή: «Έχει συχνά ειπωθεί», έγραφε, «ότι ο Χάινε δεν σεβόταν τίποτα, ότι τίποτα δεν ήταν ιερό γι' αυτόν· αυτό ισχύει με την έννοια ότι επιτίθεται σε ό,τι σέβονται πάνω απ' όλα οι μικροπρεπείς ποιητές και οι μικροπρεπείς βασιλιάδες, δηλαδή το ψεύτικο μεγαλείο και την ψεύτικη αρετή τους· αλλά ο Χάινε σέβεται και κάνει τους άλλους να σέβονται την ομορφιά όπου τη συναντά».

Επιστρέφοντας στη σύγκριση του Άρνολντ, ανάμεσα στον Χάινε και τον Γκαίτε προβάλλει έντονα η αντίθεση τόσο στο ταμπεραμέντο όσο και στην καλλιτεχνική προσέγγισή τους. Η ηπιότητα του Γκαίτε συμβάδιζε με μια στενή επαφή με τις αντικειμενικές προοπτικές της ανερχόμενης αστικής τάξης, την οποία συμπυκνώνουν ήρωές του όπως ο Βέρθερος και ο Φάουστ. Στον Χάινε, αντίθετα, η ανατρεπτικότητα συνδέεται με μια ισχυρά υποκειμενική προσέγγιση, που θέτει στο επίκεντρο τα προσωπικά του βιώματα και τις εμπειρίες. Αυτή η οριοθέτηση, εμφανής και στον Άτα Τρολ, δεν υποδηλώνει διόλου έναν εγωκεντρισμό ή μια επιπολαιότητα του ποιητή, όπως συχνά του προσάπτεται από τους επικριτές του. Πρόκειται πολύ περισσότερο για τον ξεριζωμό του Χάινε από μια αστική τάξη που έχει πλέον γίνει συντηρητική και απομακρύνεται από τα προοδευτικά ιδανικά της νιότης της.

Η αντιπαράθεση στην ίδια την τάξη του δεν καθόρισε μόνο την πολιτική και προσωπική μοναξιά του Χάινε, παρόλη τη δημοτικότητά του. Του δίνει επίσης τη μεταβατική θέση του ανάμεσα στις αστικές επαναστάσεις του παρελθόντος και τις σοσιαλιστικές επαναστάσεις του μέλλοντος. Η πολιτική ποίηση και η φιλολογική του παραγωγή, με τα προωθητικά, επαναστατικά στοιχεία, τις ταλαντεύσεις και τις αμφιβολίες τους, υψώνονται έτσι ως τη συνολική κίνηση των αντιφάσεων της εποχής του, που ψηλαφούσε το πέρασμα από το ένα στάδιο στο άλλο. Έργα όπως ο Άτα Τρολ έχουν και θα έχουν μια τιμητική θέση στην παγκόσμια προοδευτική λογοτεχνία, κρυσταλλώνοντας αυτό το πέρασμα σε μια κορυφαία στιγμή του.

Ο Χρήστος Κεφαλής είναι συγγραφέας και αρθρογράφος.